

Отримано: 18 листопада 2018 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2018 р.

Прийнято до друку: 21 грудня 2018 р.

e-mail: dr.svitlana.shkvarchuk@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-137-139

Шкварчук С. С. Лінгвокультурологічний феномен «goethe-zitat» у діяхронічному вимірі. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острого: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 137–139.

УДК 811.112.2'373.7'42

Шкварчук Світлана Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН «GOETHE-ZITAT» У ДІАХРОНІЧНОМУ ВИМІРІ**

У статті аналізується вживання крилатих висловів Й.В. Гете у різних історичних зрізах. Показано, що цитування відомих сентенцій німецького класика мало в XIX ст. високий соціальний престиж і служувало своєрідним індикатором належності до класу освіченого бюргерства. Упродовж XX ст. різні політичні та ідеологічні режими, користуючись феноменом популярності особистості Й.В. Гете, намагалися оголосити його своїм «духовним батьком», поборником того чи іншого суспільного устрою. Престиж цитування сентенцій та відомих уривків із творів Й.В. Гете залишався беззаперечним лише до середини XX ст. Незважаючи на кардинальні зміни у використанні класичних сентенцій, у німецькій лінгвокультурній свідомості до цих пір залишається закріплення певний «ептонічний мінімум» (цитати, відомі переважній більшості сучасних мовців), який є необхідною передумовою долучення до німецької культури та служить підвищенню власної культурно-мовної компетенції.

Ключові слова: Й. В. Гете, крилаті слова, авторські цитати, фразеологія, лінгвокультурологія.

Svitlana Shkvarchuk,

Ph.D., Associate Professor, Chernivtsi Yuriy Fedkovych National University

LINGUO-CULTURAL PHENOMENON «GOETHE-ZITAT» DIACHRONICAL APPROACH

The article analyzes the usage of J. W. Goethe's winged words in different historical periods. It is shown that the quotation of famous sententiae of German classic had a great social prestige in the XIX century. It demonstrated not only the high level of education of the speaker but also was a kind of peculiar indicator of belonging to the class of educated burghers (so called «Bildungsbürgertum»). It means that winged words functioned as «passwords». The classical German gymnasium played an important role in dissemination of quotes. At that time learning by heart and declamation of a significant number of works had been practiced there. Moreover, in 1867 the publishing house Gotha lost the monopoly on printing the works of classics, it facilitated the emergence of large number of cheap books on the market, which were available to the general population. During the XX century, many political and ideological regimes used the phenomenon of J. W. Goethe's popularity and tried to declare him to be their spiritual father and the protagonist of a particular social system. This tradition was initiated during the reign of Kaiser Wilhelm II (1890-1918) who was characterized by the imperialist ambitions. It continued at the time of national socialism (1933-1945) and found its application in the socialist country (GDR) which was created later.

The prestige of quoting the sententiae and famous abstracts from J. W. Goethe's works remained indisputable only until the middle of XX century. During the hard war years and in the post-war period literary knowledge did not have such value as in the previous XIX century. Eventually the general public gained access to higher education and the quotation of classics as a privilege of the higher layers of society gradually lost its meaning. However, a certain «epitonymous minimum» (quotes which are known to most speakers) remained in German linguo-cultural consciousness. It is the necessary prerequisite for joining the German culture and it helps to increase its own cultural and linguistic competence.

Key words: J. W. Goethe, winged words, author's quotations, phraseology, linguo-cultural studies.

Творчість Й.В. Гете як високий художній здобуток німецької культурної традиції мала водночас величезний вплив і на формування літературної мови та німецької національної свідомості. Окремі цитати та афоризми письменника, ставши крилатими, набули «прецедентного» статусу та виступають актуальним об'єктом сучасної лінгвістики, з огляду на її антропоцентричність та культурологічну направленість.

Незважаючи на значну популярність різноманітних збірок цитат Гете, зростання кількості яких помічено з 2-ї пол. XX ст., спостерігаємо деяку диспропорцію між рівнем лексикографічного опрацювання та теоретичного опису афористично-цитатного масиву письменника. Особливостям їх функціонування у сучасній німецькій мові присвячено лише окремі статті В. Мідера [9], Ф. Мьобуса [10], М. Радерс [12], а увага лінгвістів зосереджена здебільшого на літературознавчому аспекті – пародіюванні творів німецького класика. Огляд літератури дозволяє констатувати, що, попри багаточисельні та розрізнені зауваження загального характеру, в лінгвістичних працях до цих пір фактично було відсутнім фундаментальне дослідження цитатної спадщини Й.В. Гете та її функціонування у сучасній німецькій мові. Наші публікації останніх років ([2], [3] та ін.) мають на меті ліквідувати цю прогалину, а тому висвітлюють різноманітні аспекти багатогранного лінгвокультурологічного феномену, відомого в німецькомовних країнах як «Goethe-Zitat». Як відомо, корпус прецедентних феноменів певної лінгвокультури, до якого зараховують і крилаті вислови (далі – КВ) або епоніми, не є стабільним, він може змінюватись. У цьому контексті надто категоричні твердження про лінгвокультурну значущість та прецедентність особистості німецького класика та його КВ потребують деяких уточнень, зокрема й аналізу в діяхронічному аспекті, що і є метою цієї статті.

Цитування Гете у XIX ст.

Мова німецьких класиків Й. В. Гете та Ф. Шиллера мала, безперечно, вплив на процеси стандартизації німецької мови у XIX ст. Проте, як зазначають дослідники, вплив «класичного канону» відбувався більшою мірою на соціолінгвістичному, ніж на власне мовному рівні. Орієнтація на творчість Й.В. Гете та Ф. Шиллера виявлялась передовсім у частому вживанні авторських цитат та філософських сентенцій. Так, у літературі знаходимо такі промовисті назви для XIX ст. – «ziterseliges 19. Jahrhundert» (століття, яке блаженне цитуванням), або століття, для якого характерний «цитатний фанатизм» («Zitatenfanatismus») [3, с. 65–66]. Це пов'язано з тим, що цитування класиків мало в той час високий соціальний

престиж. Воно не тільки демонструвало високий освітній рівень мовця, а й слугувало своєрідним індикатором належності до класу освіченого бюргерства (Bildungsbürgertum). Тобто, КВ виконували т.зв. «парольну» функцію. Як вказує М. Радерс, практика цитування класиків виконувала в цей час важливу роль і для асиміляції єврейських сімей у німецьке суспільство [12, с. 69].

Своєрідною реакцією на поширений серед мас інтерес та суспільну потребу є поява відомого збірника Г. Бюхмана «Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes» (1864 р.). Словник Г. Бюхмана, що фіксував «Inventar des bürgerlichen Bildungsdialektes» [7, с. 207] – часто цитовані серед освіченого населення фрази та висловлювання відомих особистостей, став настільною книгою у багатьох німецьких сім'ях і вже у 1900 р. тираж доходив до 100 тис. екземплярів. Цікаво, що і сама праця лексикографа спричинилася до закріплення у мовній свідомості німецького народу багатьох КВ, оскільки інколи визначальним фактором «крилатості» цитати ставала не лише популярність першоджерела, а й фіксування останньої у цьому словнику.

Велику роль у поширенні цитат Й.В. Гете відіграла також класична німецька гімназія, де у XIX ст. практикувалось вивчення напам'ять та декламація значної кількості творів письменників. Ще одним чинником популяризації була втрата видавництвом Готта у 1867 р. монополії на друк творів класиків, що сприяло появі на ринку значної кількості дешевих книг, доступних широким верствам населення.

Крилаті вислови класика як ідеологічна зброя ХХ ст.

Упродовж ХХ ст. різні політичні та ідеологічні режими, користуючись феноменом популярності особистості Й.В. Гете, намагалися оголосити його своїм «духовним батьком», поборником того чи іншого суспільного устрою. Ця традиція, започаткована ще в період правління кайзера Вільгельма II (1890–1918), якому були притаманні імперіалістичні амбіції, продовжувалась і за часів націонал-соціалізму (1933–1945 рр.), а також знайшла своє застосування і в пізніше створеній соціалістичній державі (НДР).

Напередодні другої світової війни твори класиків допомагали виконанню ідеологічного завдання – зростанню національної гордості та пробудженню самосвідомості німців, а головний герой «Фауста» слугував прикладом справжнього носія «північно-германського духу». Між постатями Фауста і Гітлера навіть проводились паралелі – останнього розглядали як виконавця заповіту німецького класика щодо «вільного народу у вільному краю».

Характерним для передвоєнного та воєнного часу є таке використання цитат Й.В. Гете, коли окреме висловлювання, взяте без контексту, вдало впліталось прибічниками Гітлера у мозаїку нової політичної ідеології (див. публікації Г. Орловські «Klassikerzitate in der politischer Rede des 3. Reiches» [11] та Т. Цабки «Vom «deutschen Mythos» zum «Kriegshilfsdienst»: «Faust» – Aneignungen im nationalsozialistischen Deutschland» [14]). Наприклад, у контексті боротьби «за чистоту нації» використовувався КВ «Blut ist ein ganz besondrer Saft» (*Кров, бачиш, своєрідний сік*) (переклад Лукаша [1, с. 64]), а злочинну політику Гітлера, спрямовану на світове панування, виправдовували кінцевими рядками із драми «Фауст»: «*Wer immer strebend sich bemüht / Den können wir erlösen*» (*Стремління вічне й ревний труд / Сподобались покути*) (переклад Лукаша [1, с. 463]).

З метою ідеологічного впливу твори класиків використовувались і в післявоєнний час у соціалістичній Німеччині. Для рецепції Гете у НДР характерна концентрація саме на драмі «Фауст». Дослідники говорять про феномен своєрідного «Фауст-центризму», який можна було спостерігати в різних сферах (передовсім театральних виставах, освітніх закладах тощо). Із початку заснування НДР розробка фаустівської теми стала першочерговим політичним питанням, а робітничий клас розглядався як справжній утілювач гуманістичних ідеалів класика. Уже перший генеральний секретар НДР В. Ульбріх проголосив: «Якщо ви хочете знати, яким шляхом ми рухаємося вперед, тоді прочитайте «Фауста» Гете та комуністичний маніфест Маркса!» (цит. за [6, с. 332]). Показовим фактом є те, що під час виставки у м. Геттінген (1995 р.) під назвою «Faust – Annäherung an einen Mythos» одним із експонатів був запис першого німецького космонавта Зігмунда Єна, у якому громадянин НДР констатує, що взяв із собою у політ саме «Фауста» Гете.

КВ класика наприкінці ХХ–початку ХХІ ст.

Престиж цитування сентенцій та відомих уривків із творів Й.В. Гете залишався беззаперечним приблизно до середини ХХ ст. А вже після другої світової війни ставлення до класичної літератури, яке раніше можна було охарактеризувати як «das Klassische nenne ich das Gesunde» («класичне я називаю здоровим»), перетворюється для німецької публіки на «Klassisch nennen wir das Langweilige» («класичне ми називаємо нудним») [8, с. 8]. У важкі воєнні та післявоєнні роки літературні знання вже не мали такої цінності, як у попередньому ХІХ ст., а в подальшому, через можливість доступу до вищої освіти широким верствам населення, цитування класиків як привілей вищих прошарків суспільства поступово втрачає своє значення.

Реформування освіти, німецький студентський рух другої половини 60-х (т.зв. рух 68-го року (68er-Bewegung)), що мав на меті руйнування традиційних німецьких цінностей, призвели до відчутного зниження авторитету німецького класика, а разом з тим і традиції цитування його сентенцій. Крім того, у школах зменшується кількість матеріалу, що підлягає вивченню напам'ять.

Наступним фактором, що спричинився до виходу з активного вжитку ептонімів класиків, є поява великої кількості нових КВ, які походять із популярних кінофільмів, реклами, телебачення тощо. Так, якщо в ХІХ ст. головними джерелами поповнення фонду крилатих одиниць слугували літературні тексти, що було пов'язано із важливою роллю книги як єдиного на той час засобу зберігання та передавання знань, то в ХХ ст. нові засоби інформації (радіо, телебачення, Інтернет) займають передові позиції.

Із початком «епохи комп'ютеризації» твори класичних письменників стали загальнодоступними й у мережі Інтернет. Проте, як висловився з цього приводу німецький дослідник, «die Klassiker werden jetzt nicht gelesen, sondern «gegoogelt» («класиків зараз не читають, а подають інтернет-запити») [5, с. 100]. Не згасає інтерес і до ептонімів Й.В. Гете, про що свідчить, на нашу думку, не тільки поява друкованих лексиконів цитат Гете, а й велика кількість інтернетівських збірок. За даними іспанської дослідниці М. Радерс, у 2004 р. у всевітній мережі World Wide Web на запит «Goethe-Zitate» пошук видавав близько 7 тис. результатів [12, с. 71], станом на 28.04.2011 нараховуємо вже 10 200 лінків.

Аналіз мовленнєвої реалізації ептонімів Й.В. Гете та їх функціональних характеристик [3, с. 102-165] дозволяє спростувати тезу деяких дослідників про часто неточне або неправильне цитування класиків у сучасній німецькій мові. На противагу такому спрощеному висновку (див., напр., [10, с. 232-233]) стверджуємо, що частотне використання деяких висловів письменника у відмінній від вихідної форми або ж їх модифікування якраз і є логічним результатом ептонімізації авторських цитат. Напр., KB *Warum in die Ferne schweifen? Sieh, das Gute liegt so nah!* (в оригіналі – *Willst du immer weiter schweifen? / Sieh, das Gute liegt so nah*) та *die Geister, die ich rief* (в оригіналі – *die ich rief, die Geister*), відірвавшись від авторського тексту та пройшовши етап стабілізації своїх структурно-семантичних характеристик, увійшли до мовної системи саме в цих видозмінених формах.

У результаті проведених опитувань вдалося виявити, що лише 20,5 % крилатих слів Й.В. Гете добре відомі сучасним носіям німецької мови і лише 3,9 % з них мають сильний ступінь зв'язку з автором, що доводить їх високий рівень дееспотнімізації та перехід до «автономних» прецедентних висловлювань [2]. Утім, знання «авторського ептонімного мінімуму» німецьких класиків до цих пір залишається необхідною передумовою долучення до німецької культури та підвищення власної культурно-мовної компетенції. Саме тому у перспективі вважаємо доцільним встановлення такого «ептонімного мінімуму» і для іншого німецького класика – Ф. Шіллера. На часі й укладання словника ептонімів Й.В. Гете, в якому можуть бути використані результати нашого дослідження. Такий словник повинен відображати не тільки кількісні показники вживаності крилатих слів, а також і функціонально-прагматичні аспекти їх дискурсної реалізації.

Література:

1. Гете Й. В. Фауст / [пер. з нім. М. О. Лукаша]. Київ: Держлітвидав УРСР, 1955. 497 с.
2. Шкварчук С. С. Ептоніми Й. В. Гете в культурно-мовній компетенції рідномовців (статистичний аналіз результатів експерименту). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / гол. ред. Л. М. Марчук. Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. Вип. 22 : Філологічні науки. Т. 2. С. 188–194.
3. Шкварчук С. С. Ептоніми Й.В. Гете: системно-функціональний та лінгвокультурологічний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» ; наук. кер. О.Д. Огуй ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2011. 289 с.
4. Büchmann G. Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes / [ges. und erl. von G. Büchmann, fortges. von W. Robertornow]. – 19. vermehrte und verbes. Aufl. Berlin : Haude & Spener'sche Buchhandlung, 1898. 761 S.
5. Charlier R. Goethismus: zur Phänomenologie literarischer Zitation. *Jahrbuch für internationale Germanistik*. Bern : Lang, 2007. Bd. 39. Heft 2. S. 99–116.
6. Ehrlich L. «Faust» in DDR-Sozialismus. *Faust: Annäherung an einen Mythos* / hrsg. von F. Möbus (u. a.). Göttingen : Wallstein, 1995. S. 332–342.
7. Frühwald W. Büchmann und die Folgen. Zur sozialen Funktion des Bildungszitates in der deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts. *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Teil 2. Bildungsgüter und Bildungswissen / hrsg. von Reinhart Koselleck. Stuttgart : Industrielle Welt, 1990. S. 197–219.
8. Leppmann W. Goethe und die Deutschen: der Nachruhm eines Dichters im Wandel der Zeit und der Weltanschauungen. Aktualisierte Ausg. Berlin : Ullstein, 1998. 304 S.
9. Mieder W. «Edel sei das Zitat»: Goethes geflügelte Worte in den Massenmedien. *Aphorismen, Sprichwörter, Zitate: von Goethe und Schiller bis Victor Klemperer*. Bern ; Berlin ; Bruxelles ; Frankfurt am Main ; New York ; Oxford ; Wien : Peter Lang, 2000. S. 11–34.
10. Möbus F. Die Meyrink-Hypothese. Zur aktuellen Verwendung geflügelter Worte – das Beispiel «Faust». *Muttersprache. Vierteljahresschrift für deutsche Sprache*. Wiesbaden ; Berlin : GfdS. 1998. № 108. S. 232–251.
11. Orłowski H. Klassikerzitate in der politischer Rede des 3. Reiches. *Traditionen und Traditionssuche des deutschen Faschismus* / hrsg. von H. Orłowski. Poznań : Wydawn. Naukowe Uniw. im. Adama Mickiewicza, 1988. S. 41–53.
12. Raders M. Aphorismen und Parodien – zwei komplementäre Rezeptionsmodalitäten des Goetheschen Werks. *Revista de Filologia Alemana*. Madrid, 2004. № 12. S. 67–83.
13. Wende W. Goethe-Parodien. Zur Wirkungsgeschichte eines Klassikers. Stuttgart : M & P Verlag für Wissenschaft und Forschung, 1995. 436 S.
14. Zabka T. Vom «deutschen Mythos» zum «Kriegshilfsdienst»: «Faust» – Aneignungen im nationalsozialistischen Deutschland. *Faust: Annäherung an einen Mythos* / hrsg. von F. Möbus (u. a.). Göttingen : Wallstein, 1995. S. 313–331.